

הפיל וההלכה היהודית

הפיל הוא לא רק חיה גדולה, הוא משמש גם כדוגמא חיה וגדולה להבנתה של התורה לעומקה ע"מ להופכה לתורת חיים לדור ודור ולנצח נצחים.*

על הפיל כדוגמא לדרך החשיבה התלמודית

הפיל הוא חיה חריגה בגודלה ובעוצמתה. כשרוצים לציין דבר גדול משתמשים בפיל כדוגמא, כשבמקביל קוף המחט מציין את הקוטב השני, הזערווי. מכאן הביטוי "ליעול פילא בקופא דמחטא" (להשחיל פיל דרך קוף המחט). הפיל הובא כנראה לארצנו לראשונה ע"י שלמה המלך מתרשיש, ולאחר מכן בתקופת היוונים ככלי מלחמה. סביר להניח שהוא לא היה מצוי כל כך בארצנו ובודאי לא היה שימושי בחיי יום יום. ובכל זאת הוא מוזכר בתלמוד לא פעם בדיונים שונים, כגון בשימוש כדופן לסוכה.

הסברה נותנת שלא היה תנא או אמורא שהשתמש למעשה בפיל כדופן לסוכתו, הן משום שחיה זו לא הייתה ברשותו, הן משום שקשה מאוד להחזיק פיל במקום אחד ללא תנועה שבוע שלם, והן משום צער בעלי חיים (אם כי מעיקר הדין, בהעדר פיתרון אחר, מותר להשתמש בבעלי חיים לצרכים אנושיים). הפיל, בגלל גודלו, שימש רק כדוגמא לדיון עקרוני, האם ניתן להעמיד דפנות לסוכה מחומרים לא יציבים, או כאלו שעמידתם תלויה בגורם נוסף.

כידוע, שיטת הלימוד המקובלת בהלכה היא קיזואיסטית. דהיינו, שימוש בדוגמאות ע"מ להציג באמצעותן עקרונות מופשטים. מהדוגמא של בעלי חיים ניתן להקיש, למשל, בימינו לדפנות העשויות מחומרים מתנפחים. הפיל, בגלל גודלו המאפשר למלא דופן סוכה, שימש כאב טיפוס לדיון בדופן כזו.

* ראה גם: "נייר מחוק" מאת רחלי לבל, "סופרים וספרים", ער"ש נח

כיצד קונים פיל?

במקום אחר (קידושין כה ב - כו א) דן התלמוד בקניית פיל:

דרש רב בקימחוניא בהמה גסה נקנית במשיכה אשכחינהו שמואל לתלמידי דרב אמר להו מי אמר רב בהמה גסה נקנית במשיכה והאנן במסירה תנן ורב נמי במסירה אמר הדר ביה מההיא הוא דאמר כי האי תנא דתניא וחכ"א זו וזו נקנית במשיכה רבי שמעון אומר זו וזו בהגבהה מתקיף לה רב יוסף אלא מעתה פיל לרבי שמעון במה יקנה אמר ליה אביי בחליפין אי נמי בשוכר את מקומו רבי זירא אמר מביא ארבעה כלים ומניחן תחת רגליו שמעת מינה כליו של לוקח ברשות מוכר קנה לוקח הכא במאי עסקינן בסימטא.

ההנחה הייתה שבהמה נקנית בהגבהה. התלמוד שואל: פיל במה יקנה? גם כאן, השאלה לא הייתה מעשית, כנראה. יותר מעשי היה לקנות פרות ושוררים. השימוש בדוגמת הפיל בא כדי להמחיש את חומרת הבעיה. שהרי אין מי שמסוגל להגביה יצור כה גדול. ועל כורחך צריכים אנו לומר שיש דרכי קנייה נוספות מלבד הגבהה.

התלמוד מציע צורת הגבהה מותאמת לפיל, ע"י זמורות. התוספות מפרשים שהכוונה היא להצבת זמורות, הראויות לאכילה ע"י פיל, מעל לדאשו וכשהוא ינסה לקפוץ ע"מ להגיע אליהן הוא יגביה את עצמו. איני יודע אם פיל מסוגל לקפוץ בכלל. ואם דרך זו היא מעשית. אין זה מענייננו. השאלה היא עקרונית: האם קפיצה מהווה הגבהה, למרות שהקפיצה תהיה רגעית ביותר וסופו של הפיל לנחות מיד על הקרקע? וכמו כן יש כאן בעיה אחרת, נניח שהפיל הגביה את עצמו, אולם קניין ההגבהה חייב להיעשות ע"י הקונה ואילו הקונה פה לא הגביה בעצמו את הפיל אלא רק החזיק זמורות בידו וגרם לפיל להגביה את עצמו לשנייה אחת. האם יש להחשיב זאת כקניין הגבהה? ומה יהיה הדין כאשר הקונה השאיר את הזמורות תלויות באוויר והפיל קפץ אליהן, מבלי שהקונה גרם לו ישירות להגביה את עצמו, האם גם זאת תיחשב להגבהה או לא?

הפיל אינו מעניין כלל את הלומד. מה שמעניין אותו הוא הדין, הסברה, העיקרון המשפטי. הפיל משמש כאן רק דוגמא. ההשלכות לשאלות שנשאלו הן מעשיות יותר, כגון: טרף קן והעופות פרחו וחזרו האם זו תיחשב להגבהה? דייג הניח פיתיון בחכתו ומשך אליו דג, האם קנהו בכך ואסור לדייג

אחר לתפוס את אותו דג? ומה הדין כאשר אדם הניח מלכודת וחיה נמשכת אליה, האם היא שלו למרות שלא עשה מעשה? (עיין קצות ונתיבות סי' רעג. האם ניתן לדמות לכך גם תחרות לא הוגנת בין שני בעלי עסק, שהראשון מושך אליו לקוחות בדרך משלו, ובא בעלי עסק אחר ומושך את אותם לקוחות אליו? יש מקום להבחין בין הנושאים ולא כאן המקום).

כותב שורות אלו השליך במקום אחר מסוגיה זו לשאלה מעשית בשנת השמיטה, האם זמירת גפנים ע"י מכשיר אוטומטי נחשבת לזמירה אסורה? לכאורה, מה עניין שמיטה אצל פיל? אם נניח שהחזקת זמורות מהווה הגבהה ייתכן שגם החזקת מזמרה אוטומטית תיחשב לזמירה (באהלה של תורה ח"ג סי' ה').

מהו כלי?

במקום אחר (ב"ב כב א) דן התלמוד בפיל שבלע כפיפה מצרית (=סלסילה עשויה מנצרים):

קנאת סופרים תרבה חכמה אמר רב נחמן בר יצחק ומודה רב הונא בריה דרב יהושע ברוכלין המחזירין בעיירות דלא מצוי מעכב דאמר מר עזרא תקן להן לישראל שיהו רוכלין מחזירין בעיירות כדי שיהו תכשיטין מצויין לבנות ישראל והני מילי לאהדורי אבל לאקבועי לא ואי צורבא מרבנן הוא אפילו לאקבועי נמי כי הא דרבא שרא להו לר' יאשיהו ולרב עובדיה לאקבועי דלא כהלכתא מאי טעמא כיון דרבנן נניהו אתו לטרדו מגרסייהו הנהו דיקולאי דאיתו דיקלאי לבבל אתו בני מתא קא מעכבי עלויהו אתו לקמיה דרבינא אמר להו מעלמא אתו ולעלמא לזבנו והני מילי ביומא דשוקא אבל בלא יומא דשוקא לא וביומא דשוקא נמי לא אמרינן אלא לזבנו בשוקא אבל לאהדורי לא הנהו עמוראי דאיתו עמרא לפום נהרא אתו בני מתא קא מעכבי עלויהו אתו לקמיה דרב כהנא אמר להו דינא הוא דמעכבי עלייכו אמרו ליה אית לן אשראי אמר להו זילו זבנו שיעור חיותייכו עד דעקריתו אשראי דידכו ואזליטו רב דימי מנהרדעא אייתי גרוגרות בספינה א"ל ריש גלותא לרבא פוק חזי אי צורבא מרבנן הוא נקיט ליה שוקא א"ל רבא לרב אדא בר אבא פוק תהי ליה בקנקניה נפק [אזל] בעא מיניה פיל שבלע כפיפה מצרית והקיאה דרך בית הרעי מהו לא הוה בידיה א"ל מר ניהו רבא טפח ליה בסנדליה א"ל בין דידי לרבא איכא טובא מיהו על כרחך אנא רבך ורבא רבה דרבך לא נקטו ליה שוקא פסיד גרוגרות דידיה אתא לקמיה דרב יוסף א"ל חזי מר מאי עבדו לי א"ל מאן דלא שהייה לאוניתא דמלכא דאדום לא נשהייה לאוניתיך דכתיב (עמוס ב) כה אמר ה' על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפו עצמות מלך אדום לסידי

נח נפשיה דרב אדא בר אבא רב יוסף אמר אנא ענישתיה דאנא לטייתיה רב דימי מנהרדעא אמר אנא ענישתיה דאפסיד גרוגרות דידי אביי אמר אנא ענישתיה דאמר להו לרבנן אדמגרמיתו גרמי בי אביי תו אכלו בישראל [שמינא] בי רבא ורבא אמר אנא ענישתיה [דכי הוה אזיל לבי טבחא למשקל אומצא] אמר להו לטבחי אנא שקילנא בישראל מיקמי שמעיה דרבא דאנא עדיפנא מיניה רב נחמן בר יצחק אמר אנא ענישתיה דרב נחמן בר יצחק ריש כלה הוה כל יומא מיקמי דניעול לכלה מרהיט בהדיה רב אדא בר אבא לשמעתייה והדר עייל לכלה ההוא יומא נקטוה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לרב אדא בר אבא משום דלא הוו בסיומא אמרו ליה אימא לן הני שמעתתא דמעשר בהמה היכי אמרינאו רבא אמר להו הכי אמר רבא והכי אמר רבא אדהכי נגה ליה [לרב נחמן בר יצחק] [ולא אתי רב אדא בר אבא] <רבנן אתו רבנן א"ל לרב נב"ן אמרו ליה רבנן ליה רב נחמן בר יצחק קום דנגה לן למה יתיב מר אמר להו יתיבנא וקא מנטרא לערסיה דרב אדא בר אבא אדהכי נפק קלא דנח נפשיה דרב אדא בר אבא ומסתברא דרב נחמן בר יצחק ענשיה;

לדעת התוספות, השאלה היא, האם פיל שבלע נצרים והסלסילה נוצרה במעיו מאליה, האם היא מקבלת טומאה או לא? כלומר האם סלילה כזו נחשבת לכלי? לדעת רש"י, השאלה היא, האם נצרים שנבלעו ע"י בעל חיים הפכו לגללים?

גם כאן התופעה, לפירושם של התוספות, אינה מציאותית, אולם השאלות הן עקרוניות ויש להן השלכות מעשיות רבות (במקום אחר דן כותב שורות אלו בשאלה של שימוש בפסח בזבל בעלי חיים המכיל בתוכו גרעיני תבואה, האם הם הפכו לגללים ואינם נחשבים לחמץ? ראה באהלה של תורה ח"ב סי' טט)

ההקשר של שאלת הפיל שבלע כפיפה מצרית נוגע אף הוא לדיונונו.

זוה סיפור המעשה (בתרגום חופשי):

רב דימי מנהרדעא הביא גרוגרות בספינה, א"ל ריש גלותא לרבא: צא ובדוק אותו, אם צורבא מרבנן הוא נקדים את מכירת סחורתו לפני אחרים (ע"מ שיוכל לחזור מיד לתלמודו). א"ל רבא לרב אדא בר אבא: צא ותהה על קנקנו. הלך ושאלו: פיל שבלע כפיפה מצרית והקיא דרך בית הרעי, מהו? לא הייתה לרב דימי תשובה... לא אפשרו לו להקדים את מכירת סחורתו והפסיד את גרוגרותיו.

המשך המעשה היה שרב דימי האשים את בוחניו באונאה, ולבסוף גם מת, כנראה מרוב צער. כל אחד מהחכמים ראה את עצמו אשם בגרימת מותו. הרי לנו גם לקח מוסרי.

ואכן יש לשאול מה ראו רבא ורב אדא בר אבא לבדוק את רב דימי דווקא בשאלה לא מעשית מסוג זה של פיל שבלע כפיפה? הם סברו כנראה שמבחנו האמיתי של ת"ח הוא אם הוא יודע להפשיט את המוחש ע"מ להגיע אל הנקודה העקרונית. אם היה המדובר באדם פשוט היה פוטר את השואל בקש, שאלה זו אינה מעשית ואין טעם לטפל בה. ובכל זאת ייתכן שהחכמים הפיקו לקח מוסרי מהתוצאה הטראגית ולא דרשו יותר מחכם ידיעה כה חודרת ומקיפה. אך ההנחה העקרונית במקומה עומדת, לימוד תורה מחייב רמה גבוהה של הפשטה. העיסוק בנושאים לא שגרתיים הוא אמצעי לכך.

החתם סופר (או"ח סימן פו) נשאל בהקשר לסיפור הנ"ל, מדוע העמידו את רב דימי במבחן לא מעשי, הרי אדרבה, יש להוציא מבית המדרש חקונים העוסקים בשאלות מסוג זה, כפי שעשו ר' ירמיה שהתאפיין בחקירותיו הלא מציאותיות? החתם סופר עונה שאת ר' ירמיה לא הוציאו מעולם מביהמ"ד בגלל חקירותיו. אדרבה, חקירות אלו, דווקא משום שעסקו במקרים חריגים, העמיקו את הלימוד והפרו את החשיבה. הוציאו אותו רק פעם אחת בגלל נושא שונה לחלוטין, בגלל שהעמיד בספק את שיעורם המדויק של חכמים, שקבעו שגוזל אינו מדדה מקינו יותר מחמישים אמה.

בעל חיים כארון קבורה

בסוגיה בה דנים בפיל כדופן לסוכה מוזכר דבר דומה:
כל דבר שיש בו רוח חיים אין עושין ממנו לא גולל לקבר. (לרש"י - הוא ארון ולתוס' - הוא מצבה)
האפשרות להשתמש בבעל חיים ככיסוי לארון קבורה הוא פחות מציאותי משימוש כדופן לסוכה ואכן כבר התוספות (בכתובות ד ב ד"ה עד) העירו על כך:

וכי דרך לעשות כסוי ארון מבעלי חיים? ויש לומר אע"ג דאין דרך לעשות כסוי ארון מבעלי חיים מכל מקום כמה דברים אשכחן דלא שכיח ומיירי בהן הש"ס לדרוש ולקבל שכר.

המהר"ל מפראג מסביר מדיניות זו של שימוש בדוגמאות לא ריאליות וזו לשונו:

ומה שהקשו התוספות מדתניא כל דבר שהוא בעלי חיים אין עושין ממנו גולל ודופק לקבר, אין זה קשיא אם דברו חכמים בדברים כאלה שאין דרך להיות, אף על גב שאין עושין ארון מן הבהמה, דאין זה קשיא, כי לא היה דעת חכמים ז"ל בדין הזה אם מותר לעשות מן בעלי חיים גולל ודופק, רק לגלות לך על גולל ודופק מה הוא ענינו, ולמה הוא מטמא באוהל. דכיון שצריך ליתן טעם למה בעלי חיים פסולין לגולל ודופק - נבין מאותו הטעם ענין גולל ודופק, שכאשר נדע הלכות דבר אחד - נוכל לעמוד על מהותו. (גור אריה במדבר יט) תם המהר"ל ולא פירש מהי מהותו של הדיון. בפוסקים נדון נושא זה בהרחבה. האם ארון המת מקבל טומאה מהמת, או שהוא טמא מחמת עצמו? הנפקא מינה תהיה כאשר אותו בעל חיים, ששימש ככיסוי לארון הקבורה, פרש ממקומו והלך למקום אחר מנותק מהמת. אם נניח שטומאתו תלויה במת פרישתו מהמת תטהר אותו, למרות שכל עוד ששימש כחלק מארון הקבורה היה טמא. שתי תכונותיו של בעל חיים, ניידותו והיותו יצור טהור, שאינו מקבל טומאה, מאפשרות דיון על מהותו של ארון קבורה שפרש ממקומו. ההשלכות המעשיות יהיו בעצמים שימושיים יותר. אך הדוגמא הלא מציאותית היא שאפשרה את הדיון המציאותי.

הפונדקאות

דוגמא נוספת לדיון תיאורטי הביאו התוספות מסוגיה העוסקת בקדושת בכור (חולין ע.).

הדביק שני רחמים ויצא מזה לזה מהו?

בהמשך דבריו שם מתייחס המהר"ל גם לסוגיה תמוהה זו. הוא נתקל כנראה בליצנים שלגלגו על סוגיה זו ולכן נאלץ להקדים לה דברי תוכחה: אתה האדם אל תעשה כמו שעושין המהרהרין אחר דברי חכמים, וכאילו לא היה כוונתם רק לדבר בדברים כאלו, לא כן דעת החכמים האמתיים, כי מה שדברו וטרחו בזה הוא הטעם והכוונה שיצא מזה,

כי הם רצו לעמוד על ענין הבכור שציוותה התורה, האם הוא רק דבר היוצא מהרחם, ואם כן לפי זה אם היה נכנס ברחם אחר בבהמה שלא בכרה ויצא - גם כן חייב בבכורה, שהרי פטר רחם הוא. או שאין כוונת התורה ב"רחם" אלא על

האם שהרתה אותו וילדתו. ובזה הספק יש עיון בחכמת התורה, והוא גדול מאוד בסוד הבכור.

כי ההלכות שיש למצוה מעמידין את האדם על עיקר מהות המצוה. והסכלים מתלוננים על אלו הדינים. וכלל זה יהיה בידך, כי כל הבעיות האלו, הם וכיצא בהם, הם תלויים בדברים עמוקים מאוד.

אם ניישם חקירה זו בשאלה בת ימינו, הדיון יתייחס לפונדקאות. מי היא האם האמיתית, האם הביולוגית או הפונדקאית? האם בעלת הרחם, בה נוצר העובר, היא האם, או בעלת הרחם השני, שממנה נולד לבסוף העובר.

ואכן פוסקי דורנו, כשדנים בשאלת הפונדקאות, מתייחסים לסוגיה זו (בספרי באהלה של תורה ח"א סי' ע' הבחנתי בין שאלת הבכור לשאלת הייחוס) מי גלה עפר מעיניו של המהר"ל ויראה עד כמה צדקו דבריו.

הפיל והפלפול

ליצנותם של בני דורו של המהר"ל התגלגלה בדורות הבאים במשורר ההשכלה יל"ג. בשירו הידוע "קוצו של יוד" הוא מתאר את פייביש, האנטי גיבור של השיר, דורש בדרשת בר המצווה שלו בסוגיה זו של מדביק שני רחמים. יל"ג בחר בסוגיה זו כדי להציג את פייביש, את רבותיו ואת עולם התורה כולו, כתימהוניים כביכול, התלושים מן המציאות הריאלית ומפלפלים כאילו בפלפולי הבל הזויים (עפרא לפומייהו) לעומת מהנדס הרכבות שנראה כאיש מעשה וכאדם מן הישוב.

אין פסול כמובן במהנדס רכבות. אולם תפקידו זמני. לעומתו, הלמדן והפוסק העוסקים בסוגיות הפיל ודומיהן ממשיכים את רצף ההלכה בישראל. תורת חיים הנצחית מתיישמת ברכבת במטוס ובחללית ובכל התופעות החדישות ביותר. כל זאת בזכות הפלפול האמיתי והחיובי, המפשיט מהפיל את מוחשיותו, חושף את העקרונות החבויים בו ומיישם אותם בסיטואציות המתחדשות לבקרים. לא הפיל הוא נשוא הדיון אלא הפלפול על השלכותיו הערכיות והמוסריות.

הפיל אינו רק חיה גדולה, הוא משמש גם כדוגמא חיה וגדולה להבנתה של התורה לעומקה ע"מ להופכה לתורת חיים לדור ודור ולנצח נצחים.